

Йоанна Нейкова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ORCID ID: 0009-0000-4026-7648

yoanna_neykova@slav.uni-sofia.bg

Отвъд: кратко въведение към понятието за трансгресия на Мишел Фуко

Joanna Neykova

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Beyond: A Brief Introduction to Michel Foucault’s Concept of Transgression

Abstract

This article presents a brief theoretical introduction to Michel Foucault’s concept of “transgression.” The primary focus of the research is to examine how Foucault reconceptualizes the notion of transgression, ranging from the fields of the sacred to the ones of philosophy of language and of the ontology of literature. This analysis proposes a hypothesis concerning the existence of a specific form of literary transgression that opens new perspectives on the questions of literature. The study is centred on two key-texts by Foucault, written in the 1960s: “A Preface to Transgression” and “The Thought from Outside.”

Keywords: transgression, language, nondiscursivity, Michel Foucault, Georges Bataille, Maurice Blanchot

Настоящият текст е опит за кратко въведение в концепцията за трансгресия, която Мишел Фуко развива в поредица от текстове, публикувани през 60-те години на ХХ век. Традиционно теоретичните парадигми, към които е отнасяно понятието за трансгресия, са близки до полето на антропологията или това на социологията през идеята за сакралност и общност. Интерпре-

тацията, която Фуко ни представя, обаче се отклонява от тази концептуална линия, макар и ясно да припознава като начална точка работата на Жорж Батай, който предлага една от най-ключовите понятизации¹. Теоретичният ход на Фуко е свързан с приближаването на идеята за трансгресия към една възможна философия на езика – подобна репонятизация успоредява работата му с теоретичните търсения на Морис Бланшо и онтологията на литературата, която последният развива в писането си още от 40-те и 50-те години. Така концептуалният възел, който настоящият текст оформя, разкрива възможността за нов прочит на понятието за трансгресия, отнесен към въпроса за границите на езика и в този смисъл – на литературата.

Според основната хипотеза, изведена в настоящия текст, трансгресията не просто бележи пресичането на определена забрана или закон, а се превръща в израз на движението на литературата към собствените ѝ предели, движение, което извежда мисленето и писането отвъд познатите културно-исторически и филологически граници, към ръба на онова, което е възможно в езика и чрез езика. За да се разкрие по-ясно концептуалната основа на тази хипотеза, настоящата статия ще предложи коментар на два текста на Мишел Фуко, в които той разгръща вижданията си за отношението между език и трансгресия – „Въведение към трансгресията“ (посветен на Жорж Батай) и „Мисълта на външното“ (посветен на Морис Бланшо).

Фуко и литературата

В разговор с Реймон Белур за “Les Lettres françaises”², Фуко споделя наблюдението си, че съвременните литературни критици са изоставили напълно големия мит за *вътрешността* на литературата – нейната най-съкровена същност³, – конституирайки по този начин литературна екстериорност. Името, с което Фуко и Белур свързват това явление в критиката, е на Морис Бланшо, който, по думите на Белур, „извоюва за модерната мисъл една императивна екстериорност на текста, която нарича *литература*“ (Foucault, Bellour 1998: 287)⁴. От начина, по който Бланшо мисли литературността, Фуко ще отличи *външното* [*l'extériorité*] като конституиращия принцип,

¹ Жорж Батай развива понятието за трансгресия основно в съчинението си „Еротизмът“ от 1957 г., като още преди това в художествените му текстове като „История на окоето“ (1928) и „Слънчевият анус“ (1931) може да се открият ключови за по-късната му теория постановки. За Батай обаче Роже Кайоа „първ представя в своята „теория на празника“ разработка върху трансгресията“ (Bataille 1987: 68), като в тази линия може да включим и антропологическата работа на Марсел Мос. И Мос, и Кайоа мислят трансгресията в плана на въпроса за колектива и основите на идеята за общност. Повече вж. Bataille 1987, Мос 2001, Кайоа 2001.

² Интервюто е публикувано в брой 1187 на *Les Lettres Françaises*, 15 – 21 юни 1967, pp. 6 – 9. Вж. превод на английски (Foucault, Bellour 1998: 279 – 295).

³ Фуко използва тук латинската фраза *intimior intimo ejus*.

⁴ В този случай и във всички други, където не е изрично посочен преводач, преводът е мой. – Й. Н.

който пресича различните модуси на езика, очертавайки по този начин силовото поле на литературата.

Разговорът на страниците на “Les Lettres françaises” показва сложното отношение, което Фуко има към въпроса за езика в литературата, както и особено влиянието, което работата на Бланшо оказва върху писането му от 60-те години. В този период Фуко разгръща значителна литературоведска линия в работата си – по това време той публикува някои от най-ключовите си статии, в които се занимава с проблемите на литературата, като „Що е автор?“, „Език до безкрай“, „Въведение към трансгресията“ и други, както и едно по-малко коментирано съчинение, посветено на френския поет Реймон Русел⁵.

Споменатите текстове развиват понятиен език, който е близък както до идеите на Морис Бланшо, така и до тези на Жорж Батай. Видимо в статиите на Фуко от този период е, че той разглежда идеите на тези двама мислители като естествено свързани от общо споделим опит с радикално крайното и открито безкрайното на литературата. Писането на Фуко действително отразява това отношение, което може да бъде забелязано и във вниманието, което отделя на концепции като външното, безкрайния шепот на езика [murmure], литературното пространство, бездната, трансгресията, оспорването [contestation], отсъствието на творбата и т.н. Този факт, без да настоява на определена посока на влияние, показва сходна теоретична траектория, която ще бъде споделяна от тримата мислители.

Мисълта отвън

Споменаването на Бланшо като мислител на *външното* в коментирания вече разговор с Белур може да бъде видяно и като продължение на част от тезите, които Фуко развива година по-рано в текста си „Мисълта на външното“. Есето е включено в специалния брой на списание “Critique” от 1966 г., посветен на теоретичното и художественото творчество на Морис Бланшо. Изданието е под редакцията на Роже Лапорт и включва текстове на Емануел Левинас, Жан Старобински, Пол Де Ман и други важни за времето философи и теоретици.

Още в самото начало на „Мисленето на външното“ ни е припомнен античният парадокс на Епименид за лъжата, който според Фуко преобръща разбирането на гърците за границите на истината⁶. Модерността обаче ни изправя пред друг парадокс, който се крие в на пръв поглед по-безобидното твърдение *Аз говоря*. Сложната хватка на това твърдение е заключена в обстоятелството, че говорещият е както субект, така и обект на изказването. Тази специфична рекурсивност в *Аз говоря* Фуко свързва с изказването, белязало модерната философска мисъл – Декартовото *Аз мисля*. За Фуко обаче

⁵ Вж. Foucault 1963.

⁶ Става въпрос за прословутата фраза на Епименид от Крит, че „Всички критяни са лъжци“, което поставя под въпрос истинността на собственото му твърдение и води до логически парадокс.

Аз говоря установява друга логика на свързване, тъй като онова, за което се говори при изричането на *Аз говоря*, не предшества самото му изговаряне. Това превръща *Аз говоря* в самоудържащ се дискурс. В тази връзка Фуко подчертава, че дискурсът е заразен от особена негативност, тъй като в прехода на изричането си едновременно се осъществява и заличава – изговарянето на *Аз говоря* е и неговото изчерпване. Това двойно движение на утвърждение и отрицание показва, че „Всяка възможност за език се изчерпва в преходността на осъществяването си“ (Foucault 1986: 11), от което става видимо не друго, а опитът на езика да се задържи в траенето на тази преходност, като улови по този начин собственото си изчезване.

Преобръщайки тази привидна слабост в сила [pouvoir], езикът установява властта си над субекта, тъй като същностното заличаване застига не езика, а субекта на изказването, който се разпръсва в отворената от езика празнота. Фуко ще отбележи, че „И субектът, който говори, е не толкова отговорният за дискурса (това, което го държи, което го използва, за да утвърждава и съди, понякога се представя чрез граматическа форма, предназначена да постига този ефект), колкото несъществуващо, в чиято празнота безкрайният поток на езика продължава да се разлива безспирно“ (Foucault 1986: 12). В разтварянето на субекта можем да разпознаем важния концептуален обрат, който Фуко осъществява – езикът, освободен от хватката на субекта, се разгръща в безкрайно движение, насочено към това, което френският мислител ще определи като „чиста екстериорност“ (Foucault 1986: 12) отвъд всяка възможност за дискурс. Или, иначе казано – към *външното*.

Недискурсивният език на трансгресията

Както вече споменах, за разлика от доминиращия език на философията, който поддържа като свое най-радикално проявление рефлексивното обръщане към интериорността на субекта, езикът на трансгресията не просто се изплъзва на субектността, но и се освобождава от пряката си референциалност, т.е. от означаващата си функция. Иначе казано, преодоляването на рефлексията чрез отварянето на мисълта към *външното*, към онова, което е непознаваемо чрез индивидуалния опит, и все по-отслабващата репрезентативна способност на езика от модерността насетне бележат промяната, за която говори Фуко. Пространството, очертано от тези промени, е неутралното поле, в което недискурсивният език на трансгресията се разгръща. С това Фуко ясно се приближава до визията на Бланшо за неутралното слово, което радикално нарушава принципа на репрезентация. По този начин отслабването на референциалната функция разкрива собствения ни опит с езика като опит с границите на представимото.

Сред първите, които преобръщат посоката на литературата и показват мисълта на *външното*, са Маркиз дьо Сад и Хьолдерлин. Сад прави видим закона на желанието: „В епохата на Кант и Хегел, когато западното съзнание вероятно никога не е изисквало по-настойчиво усвояването на закона

на историята и на света, Сад позволява само на голотата на желанието да говори като беззаконния закон на света“ (Foucault 1986: 17). Хьолдерлин от своя страна „постановява като нов закон задължението да се чака, без съмнение до безкрай, загадъчната помощ, която идва от „отсъствието на Бога“ (Foucault 1986: 17 – 18). Така и Сад, и Хьолдерлин внедряват в езика една извънмерна радикалност, несводима до нищо вътрешно-външност, която да постави под съмнение възможността за каквато и да било репрезентация. Това освобождаване заразява и бележи най-радикалните литературни и в известна степен философски проекти на модерността – от Фридрих Ницше и Антонен Арто до Стефан Маларме и Пиер Клосовски. В „Думите и нещата“ изброените тук писатели са посочени отново като пример за това, което Фуко нарича „контра-реч“ [contre-discourse] – определение, дадено на онзи радикален тип писане, който не може да бъде вписан в нито един дискурс, т.е. бележи невъзможността от постигането на дискурсивност, тъй като още в началото си прекъсва означаващата си функция. Контра-речта, или контра-дискурсивността, бележи разрыв в референциалния хоризонт на езика – Фуко отдава този жест на литературата от цялото хуманитарно знание, защото именно литературата „изважда на бял свят езика в неговото битие“ (Фуко 1992: 90).

Затова не е изненадващо, че наред със Сад и Холдерлин Фуко поставя и писането на Морис Бланшо, който довежда до съвсем нова граница този онтологически обрат. Още повече че самият Бланшо обвързва в концептуален възел споменатите автори и мислители, на които посвещава немалка част от собствените си теоретични текстове, за да покаже как границите на литературата са химерични и всеки опит с тях ни изправя пред изпитание. Може да открием следите на това разбиране, ако се обърнем към книгата му „Граничният опит“, в която срещаме следното твърдение: „Трансгресията не е действие, на което при определени условия властта на определени хора и тяхното господство все още биха били способни. Тя обозначава онова, което е радикално недостъпно: постигането на недостъпното, преминаването на непроходимото. То се открива пред човека, когато властта престане да бъде крайното измерение“ (Blanchot 1969: 308). Така трансгресията в разбирането на Бланшо бележи опита на мисълта да достигне непредставимото и неназовимото – т.е. движението към различните форми на невъзможност.

Именно поради това в „Мисълта на външното“ Фуко настойчиво се обръща към художествените творби на Бланшо. Сред текстове, на които той се позовава, са „Аминадаб“, „В желания момент“, „Онзи, който не ме придружаваше“. В тях езикът на фикцията разпада литературната образност, довеждайки я до предела на представимото, като по този начин вместо да работи в посока на противопоставянето дълбочина – повърхнина по линията на една привидна субверсивност, прозата на Бланшо е насочена към един външен предел,

отвъд който всички референтности са преодолени⁷. По този начин езикът непрекъснато се отдръпва от това, което заявява, но не обратно към недостъпна вътрешна интимност, а към празнотата, отворена от липсата на дискурса.

Една първична диалектика

Подобна линия на разсъждения се открива и в текст на Фуко „Въведение към трансгресията“, който също излиза в книжка на списание “Critique”, през 1963 г. Конкретният брой на “Critique” е в памет на Жорж Батай, починал през предходната 1962 г. В това свое есе, стъпвайки на идеите на Батай, Фуко ще разгърне цяла една нова линия в мисленето на трансгресията.

Именно Батай превръща в общо място твърдението, че трансгресията не се подчинява на традиционната причинно-следствена логика. Така въпросът дали трансгресията е следствие от наличието на закона, или законът е постулиран, за да наложи определено ограничение на вече налична тенденция за трансгресия, остава парадоксално неразрешим. Към това най-базово положение може да добавим и допълнителна особеност – суспендирането на закона в акта на неговото трансгресиране, макар и сингуларно, не може да бъде мислено като окончателно. Поради иманентната вписаност на трансгресията в закона трансгресирането предполага вторичното конституиране на закона, и обратното. Във връзка с това Боян Манчев, в коментар към Батай, отбелязва, че този момент от логиката на трансгресията свидетелства за невъзможното установяване на какъвто и да било начален момент: „[...] ексцесът е възможен единствено като транс-гресия [...] Това, за което той свидетелства, е непостижимостта на абсолютно фиктивния начален миг на генезиса“ (Манчев 2003: 22).

Следвайки тази линия на разсъждения, трябва да допуснем възможността за една *безкрайна трансгресия*, насочена не просто към преминаването на определена забрана, а към продължаването на това движение отвъд предела – към откритостта на външното. Това, което твърди Фуко, е, че това движение всъщност е безспирното, безкрайно движение на езика. Подобно радикално отваряне, на което се настоява тук, разрушава самата идея за граница, т.е. за цялост. Ако доведем тази интерпретация докрай, това означава, че трансгресията е необратимото движение на езика, в което литературата всеки път се оказва отвъд себе си, отвъд книгата и името, отвъд текста – така че единствено в безкрайния ход на писането [écriture] може да уловим това, което по енигматичен начин и Фуко, и Бланшо наричат творба.

Може да кажем, че Фуко чете Батай бланшовистки. Подобно твърдение се подкрепя и от настояването на Фуко, че езикът е същностното пространство на трансгресията – тясната линия, маркираща самия акт на пресичане, но едновременно с това началото на този акт и цялата му възможна траек-

⁷ В тази линия се разгръща и едно от ключовите изследвания на Франсоаз Колен “Maurice Blanchot et la question de l’écriture”, вж. Collin 1986.

тория. Той ще се опита да проследи следите на трансгресивната природа на езика ту в пластиката и способността му за непрекъсната трансформация, ту в подриването на репрезентативните му възможности. И въпреки това, ако се доверим на думите на Фуко, езикът, в който трансгресията ще се приюти истински, тепърва предстои. Възможност за появата не един такъв език на идното Фуко вижда в освобождаването на трансгресията от логиката на противопоставяне, характерна за позитивната диалектика от хегелиански тип. Трансгресията онагледява различен вид отношения между границата и силата, която я пресича – не на противопоставяне, а на оспорване. Фуко мисли понятието оспорване [contestation]⁸ като утвърждаване, което не утвърждава нищо, „радикално нарушаване на преходността“, подчертава той във „Въведение към трансгресията“ (Foucault 1994: 218). Ако в позитивната диалектика отрицанието не остава външно, а се сменя позитивно, *оспорването* бележи непреодолим разрыв, извънмерното и отвъдграничното, което не може да бъде позитивно асимилирано, върнато обратно в границите на познатото и представимото. Поради това Фуко не вижда излаз в отговора, който позитивната диалектика дава. Тя не би ни помогнала да се приближим до този специфичен опит с *външното*. В логиката на трансгресията началото престава да функционира като граница, а се превръща в точка на прекъсване, която не разделя и противопоставя, а утвърждава повторно същото, но вече като ново и друго. Същото това утвърждаване, което не утвърждава, Фуко определя като *непозитивно утвърждаване* [affirmation non positive]:

Може би това не е нищо повече от утвърждаване на разделението, и все пак, само доколкото под разделение не се разбира жестът на сръзване [le geste de la sourire] или на установяването на едно скъсване [d'une séparation], или на отмерването на една празнота [la mesure d'un écart], а само запазване на онова, което може да обозначи съществуването на различието (Foucault 1994: 218).

Според Фуко настоящият философски език не успява да артикулира тази логика на *непозитивно утвърждаване*, поради което възниква необходимостта от радикално нов език. Този бъдещ език е натоварен със задачата да отговори на споменатата необходимост, като възстанови това, което Фуко нарича „изначална диалектика“ [dialectique originaire] (Foucault 1994: 222). Изглежда така, сякаш впоследствие Фуко приписва на езика на литературата способността да преодолее диалектичката хватка на позитивното утвърждаване и да отвори възможностите на езика към една радикална недидалектическа *външност*.

Така езикът на трансгресията трябва преди всичко да преодолее две конкретни граници – тази на субектността, при която езикът е мислен като изразяващ дадена *вътрешност*, и тази на обектността, която от своя страна предполага, че езикът неминуемо е въввлечен в референциалното поле на да-

⁸ За това понятие вж. Bataille [1943] 1954.

ден дискурс. Езикът на трансгресията обаче отива отвъд логиката на рефлексията и настояването на едно навътре, към което рефлексията непрекъснато го завръща. Философският език е доминиран от рефлексията и Декартовото *Аз мисля* симптоматично е противопоставено от Фуко на *Аз казвам*, изразяващо логиката на литературния език, който, за разлика от философския език, преодолява зависимостта си от дискурса. Поради своята фикционална природа литературата позволява на езика двойния ход на осъществяване/заличаване, който по същността си е израз на едно трансгресивно движение навън. Този трансгресивен ход въвежда *непозитивно утвърждаване* като основен принцип, подчертавайки по този начин същностния double bind на литературния език.

Пречупвайки понятието за трансгресия през наложената от Фуко езикова перспектива, можем да заявим, че трансгресията е движението на мисълта отвъд пределите на философската рефлексия, към външното на всеки установен дискурс. В този смисъл трансгресията се проявява като езика на неизразимото, на неназовимото, всичко, което извънмерно надскача формите на знанието и опита. Най-отчетливо езикът на трансгресията се проявява в разпада на репрезентацията и означаването – двете гранични точки на самия езиков опит. Там, където Батай търси следите на сакралното, а Фуко – външното на дискурса, Бланшо показва, че трансгресията е самата природа на литературата, безспирното движение към неясния, убогив предел на езика.

Библиография

- Кайоа 2001: Кайоа, Роже. *Човекът и свещеното*. Прев. Евгения Грекова. София: Лик. [Kayoa 2001: Kayoa, Rozhe. *Chovekat i sveshtenoto*. Prev. Evgeniya Grekova. Sofia: Lik.]
- Манчев 2003: Манчев, Боян. *Невъобразимото. Опити по философия на образа*. София: НБУ. [Manchev 2003: Manchev, Boyan. *Nevaobrazimoto. Opiti po filosofia na obraza*, Sofia: NBU.]
- Мос 2001: Мос, Марсел. *Дарът: Форма и основание за обмена в архаичните общества*. Прев. И. Илиев и А. Колева. София: Критика и хуманизъм. [Mos 2001: Mos, Marsel. *Darat: Forma i osnovanie za obmena v arhaichnite obchtestva*. Prev. I. Iliev i A. Koleva. Sofia: Kritika i humanizam.]
- Фуко 1992: Фуко, Мишел. *Думите и нещата. Археология на хуманитарните науки*. Прев. Веселин Цветков. София: Наука и изкуство. [Fuko 1992: Fuko, Mishel. *Dumite i neshтата. Archeologia na humanitarnite nauki*. Prev. Veselin Tsvetkov. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Bataille [1943] 1954: Bataille, Georges. *L'expérience intérieure*. Paris: Gallimard.
- Bataille 1987: Bataille, Georges. *L'Érotisme, Oeuvres complètes*. Vol. 10. Paris: Gallimard.
- Blanchot 1969: Blanchot, Maurice. *L'Entretien Infini*. Paris: Gallimard.

- Collin 1986: Collin, Françoise. *Maurice Blanchot et la question de l'écriture*. Paris: Gallimard.
- Foucault 1963: Foucault, Michel. *Raymond Roussel*. Paris: Gallimard.
- Foucault 1986: Foucault, Michel. *La pensée du dehors*. Paris: Editions Fata Morgana.
- Foucault 1994: Foucault, Michel. *Dits et écrits*, t.1. Paris: Gallimard.
- Foucault 1998: Foucault, Michel, Bellour, Raymond. On the Ways of Writing History. – In: *Essential Works of Foucault 1954 – 1984. Vol. 2 Aesthetics, Method and Epistemology*. Ed. James D. Faubion. Trans. Robert Hurley. New York: The New York Press.